

Adam BEDNARSKI

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Raciborzu

e-mail: adam0bednarski@gmail.com

MODERNISTYCZNA ARCHITEKTURA RACIBORZA

STRESZCZENIE

s. 33-40

Artykuł przybliży przykłady zabudowy Raciborza zrealizowane w latach 1918-1945. Architektura ta, nie tylko w Raciborzu, ale i niemal w każdym większym mieście dawnego obszaru Republiki Weimarskiej i III Rzeszy stanowi znaczący procent tkanki architektonicznej miasta. Zarówno budynki użyteczności publicznej, jak i zabudowa mieszkaniowa typowa, masowa, funkcjonalna, to architektura często niedostrzegana i niedoceniana.

SŁOWA KLUCZOWE

modernizm, architektura, zabudowa mieszkaniowa, funkcjonalizm, detal architektoniczny, zabytek

WPROWADZENIE

Pojęcie „zabytku architektury” przywołuje najczęściej wyłącznie skojarzenia z obiektami okresu średniowiecza, baroku, klasycyzmu. Tymczasem wokół nas znajduje się zdecydowanie więcej budynków pretendujących do tego miana, lecz ze względu na swój wiek, pospolitość występowania są one niedoceniane i niedostrzegane.

Architektura XX wieku bardzo rzadko odznacza się przeladowaną ornamentyką, a jej uproszczone, powtarzalne formy, zrealizowane za pomocą najprostszych materiałów budowlanych (cegła, tynki trawione) ujawniają silny wpływ rozwiązań architektury obiektów przemysłowych końca XIX i początku XX wieku. Modernizm będący niegdyś stylistyczną rewolucją, dziś odbierany jest przez przeciętnego użytkownika jako pospolity w swej formie. Masowo realizowane w pierwszych trzech dekadach XX wieku zespoły mieszkaniowe stanowią znaczący procent zabudowy mieszkaniowej Raciborza. Do końca ubiegłego wieku niewiele także poświęcano uwagi wzniesionym w tym okresie budynkom użyteczności publicznej, czy sakralnym. Być może z tak niepełną i krzywdzącą oceną tej spuścizny architektonicznej wiąże się powojenna niechęć eksponowania wpływów niemieckich w krajobrazie kulturowym wielu śląskich miast. Niechęć związana z nowym powojennym rozkładem poglądów politycznych mogła być także czynnikiem skłaniającym do zwieńczania odbudowywanych kamienic nie wysokimi dachami (jakie pierwotnie posiadały) lecz renesansowymi attykami – bliższymi stylistycznie tzw. renesansowi nadwiślańskiemu Małopolski. Bardzo silnie starano się także ukryć stylistykę tzw. *Grenzlandturm* – wieży ciśnień pełniącej również funkcję symbolu i zarazem jedno z najwybitniejszych architektonicznie dzieł architektury okresu totalitaryzmu III Rzeszy.

Modernistycznych budynków i założeń przestrzennych o wyróżniających walorach architektonicznych zrealizowano na terenie Raciborza stosunkowo dużo. Niniejszy artykuł ma na celu w zarysie je zaprezentować.

1. ZABUDOWA MIESZKANIOWA

W wyniku przeprowadzonego na Górnym Śląsku plebiscytu miasto Racibórz pozostało w granicach Republiki Weimarskiej. Wraz z postępującym rozwojem przemysłu zapoczątkowanym jeszcze w XIX wieku, rosła liczba mieszkańców. Miasto postanowiło przeznaczyć nowe nieużytkowane dotąd tereny pod zabudowę mieszkaniową. Nowatorskie podejście do projektowania cechujące modernizm pozwalało na realizację nie tylko pojedynczych budynków, ale przede wszystkim całych zespołów mieszkaniowych. Przestronne mieszkania o czytelnej funkcji spełniały najwyższe standardy a jednocześnie ich koszty budowy były stosunkowo niewielkie dzięki powtarzalnym rozwiązaniom projektowym i ujednoczeniu materiałowym (np. stolarka drzwiowa i okienna, detal).

W architekturze mieszkaniowej tego okresu można zauważyć dwie tendencje: klasycyzującą i funkcjonalistyczną. Pierwszą z nich reprezentuje m.in. zespół mieszkaniowy kwartału ulic: Ogrodowej, Miarki, Winnej i Stalmacha (il. 1-4). Budynki posiadają powtarzalną bryłę i uproszczony klasycyzujący detal (trójkątne naczółki, gzymsy podparte konsolami, wielospadowe dachy). Podobne cechy stylistyczne przedstawia zabudowa u zbiegu ulic: Eichendorffa i Kościuszki (il. 5) (naprzeciw Zakładu Karnego). Być może taka stylistyka nawiązywała do budynków Raciborza wyróżniających się historyczną formą, w tym klasycystycznego budynku Sądu autorstwa Karla Schinkla.

Il. 1-2. Zespół mieszkaniowy w kwartale ulic: Ogrodowej, Miarki, Winnej i Stalmacha.
Zdjęcia: wszystkie zdjęcia wykonane przez Autora w okresie 2010-2013.

Il. 3-4. Ul. Winna – budynki i detal architektoniczny.
Il. 5. Ul. Kościuszki i ul. Eichendorffa.

Tendencja funkcjonalistyczna jest obecna zarówno w pojedynczych budynkach jak i całych zespołach mieszkaniowych. Jeszcze bardziej uproszczone bryły, charakterystyczne narożne okna, detal ograniczony do ornamentu prążkowanego opasek portali drzwiowych i gzymsów. Do tej grupy budynków należy zaliczyć m.in. budynek przy ul. Eichendorffa 15 (il. 8), zespół budynków u zbiegu ul. Kościuszki i ul. Staszica (il. 9), a przede wszystkim zabudowę kwartałów ulic: Stalmacha, Dąbrowskiego, Różyckiego (il. 11-15) Placu Boh. Westerplatte (il. 16). Na szczególną uwagę zasługuje również ówczesny „wieżowiec”¹ zamykający kompozycję ulicy Browarnej (il. 10).

Świetnym przykładem utrzymanym w nurcie ekspresjonizmu jest reprezentacyjna w swoim wyrazie zabudowa mieszkaniowa przy ul. Opawskiej i ul. Waryńskiego (il. 6-7), zaakcentowana ryzalitem centralnej części budynku i wprowadzeniem przejazdu bramnego jako dominanty. Całość uzupełniona jest detalem zarówno figuratywnym jak i dekoracyjnie ułożonym wątkiem ceglany obramień okiennych, portali i gzymsów.

Il. 6-7. Budynek przy ul. Opawskiej, na zamknięciu ul. Waryńskiego.

Warto podkreślić, że wszystkie budynki mieszkaniowe tego okresu odznaczają się skromnym ale jakże wyrafinowanym detalem architektonicznym portali wejściowych (il. 17-18) i faktury ścian (il. 19). Także same założenia urbanistyczne oparte na kompozycji zielonych dziedzińców i placów, powiązanych ciągami spacerowymi, często domkniętych przejazdami bramnymi, decydują o wysokich walorach estetycznych i funkcjonalnych² tej architektury.

Il. 8. Ul. Eichendorffa 15.

Il. 9. Ul. Kościuszki i Staszica.

Il. 10. Wieżowiec ul. Browarna.

¹ Takim mianem często nazywano nawet niewysokie budynki z wyraźnie wyniesionym w stosunku do zabudowy sąsiedniej narożnikiem lub masywem wieżowym. Oczywiście liczba kondygnacji „wieżowców” związana była z intensywnością zabudowy i odzwierciedlała skalę miasta. Przykładowo, w wiedeńskiej zabudowie komunalnej tego okresu (np. Rabenhof, Karl-Marx-Hof) „wieżowce” sięgały 7-10 kondygnacji, podczas gdy w Raciborzu lub Gliwicach 5-6 było górną granicą

² Przejazdy bramne pełnią przecież także funkcję dodatkowej przestrzeni gospodarczej dla mieszkańców. Przykładem jest chociażby wymieniony wcześniej zespół mieszkaniowy przy ul. Ogrodowej i Miarki, gdzie przejazdy bramne wkomponowano w budynki gospodarcze z komórkami porządkowymi w parterze i gołębnikami w wyższej części (il. 2).

Pełnego wizerunku modernistycznej zabudowy Raciborza dopełnia liczna zabudowa jednorodzinna³ z lat 1918-1945, zlokalizowana m.in. na osiedlach Nowe Zagrody i w dzielnicy Ocice, oraz przy ul. Starowiejskiej.

Il. 11-12. Róg ul. Dąbrowskiego i ul. Stalmacha.
Il. 13. Ul. Dąbrowskiego

Il. 14. Róg ul. Dąbrowskiego i ul. Różyckiego.
Il. 15. Róg ul. Dąbrowskiego i ul. Różyckiego.
Il. 16. Pl. Boh. Westerplatte

2. DETAL ARCHITEKTONICZNY

Architektura z lat 1918-1939 odznacza się interesującym detalem. Bardzo często spotkać się można z przekonaniem, że modernistyczny detal ogranicza się do eksponowanych gzymsów, lub zastąpiła go tektonika brył budynku. Detal został potraktowany użytkowo ale nie bez wdzięku. Elementy detalu są bardzo proste zarówno w swej formie jak i sposobie wykonania. Pierwszym zauważalnym elementem budynków są okna i portale. W zależności od lokalizacji zabudowy na terenie miasta, portale drzwi wejściowych stanowią schodkowo - ryzalitowane obramienia lub ograniczają się do jednego szerokiego pasa pokrytego charakterystycznym prążkowym ornamentem (il. 18-19). Ornament ten jest (obok kutej barierki) najbardziej charakterystycznym elementem zabudowy modernistycznej z lat 1918-1945.

³ Formy tej zabudowy uwarunkowane były zarówno lokalizacją jak i okresem realizacji. Bliżej centrum miasta wznoszono zabudowę szeregową, podczas gdy w bardziej odległych dzielnicach przeważała zabudowa wolnostojąca. Zależność ta zbiegła się także z preferencjami budowania zwartej zabudowy jednorodzinnej w okresie Republiki Weimarskiej (1919-1933). W czasach III Rzeszy (1933-1945) przeważała tendencja do budynków wolnostojących, willowych lub bliźniaczych wnoszonych poza centrum miasta.

Il. 17-19. Portale i detal budynków z ul. Dąbrowskiego, ul. Różyckiego i pl. Boh. Westerplatte.

3. BUDYNKI UŻYTECZNOŚCI PUBLICZNEJ

Tendencje modernistyczne przenikały nie tylko do architektury mieszkaniowej. W nurcie nowej stylistyki realizowano reprezentacyjne obiekty użyteczności publicznej takie jak banki, budynki administracji lokalnej, obiekty służby zdrowia a przede wszystkim obiekty edukacji. Podobnie jak w przypadku nowej zabudowy mieszkaniowej, istotnym czynnikiem była lokalizacja budynków. Większość z nich powstała w narożnikach lub u zbiegu ulic, co dodatkowo pozwalało wyeksponować dynamikę form i atrakcyjność poszczególnych elementów budynku. Jeśli teren pod zabudowę znajdował się w środkowym odcinku pierzei ulicy, wówczas samą formą nowoprojektowanego budynku podkreślano nowoczesność i wyjątkowość poprzez ryzalitowanie brył czy wytworzenie odpowiedniej ekspozycji dzięki cofnięciu fragmentu elewacji kosztem przestrzeni zielonej. Przykłady takich rozwiązań są bardzo powszechne na ulicach Raciborza. Modernistycznymi budynkami narożnymi są dwa raciborskie banki zrealizowane u zbiegu ulic Rynku oraz Mickiewicza (il. 22-23) oraz ul. Sienkiewicza (il. 21). Każdy z nich zarówno wyraźnie akcentuje się z otaczającej tkanki zabudowy poprzez dominanty narożników i pionowe klatki schodowych, jak i spaja poprzez zrównanie wysokości i linii gzymsów z zabudową sąsiednią. Z kolei przykładem wkomponowania nowego obiektu w pierzeję już istniejącej zabudowy jest dawny budynek służby zdrowia przy ul. Bema (il. 20). Kompozycja bryłowa obiektu podkreśla nie tylko atrakcyjność nowego budynku ale także podnosi wizualną atrakcyjność urbanistyki całej ulicy.

Il. 20 Budynek służby zdrowia ul. Bema.

Il. 21. Budynek banku przy ul. Sienkiewicza.

Il.22-23. Budynek u zbiegu ul. Mickiewicza i Rynku.

Na osobną uwagę zasługują również budynki edukacji. Zrealizowane przeważnie jako odrębne wolnostojące kilkukondygnacyjne gmachy. Wśród nich szkoła budowlana przy ul. Wileńskiej (il. 24-26) oraz II Liceum Ogólnokształcące przy ul. Wyszyńskiego. Proste w swej bryle, oszczędne w detalu z zaakcentowanymi klatkami schodowymi, po dziś dzień spełniają wymogi funkcjonalne stawiane przez użytkowników. Warto również zwrócić uwagę na spójne z estetyką budynku elementy małej architektury otoczenia szkoły, m.in. ogrodzenie, którego prosta funkcjonalna brama stanowi kompozycję uporządkowanych swastyk. Świetnym przykładem budynku szkolnego zrealizowanego poza centrum miasta jest budynek szkoły podstawowej przy ul. Tuwima (il. 27-28) w dzielnicy Ocice. Obiekt świetny pod względem klarownie rozwiązanej funkcji i estetyki architektonicznej.

Il.24-26. Budynek szkoły budowlanej ul. Wileńska

Il. 27-28. Budynek szkoły ul. Tuwima.

Omawiając modernistyczną architekturę Raciborza, nie sposób pominąć dwóch wybitnych dzieł. Jednym z nich jest kościół p.w. Najświętszego Serca Jezusa (il. 29-30), autorstwa

30. Kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa.

Otto von Lindera ze Stuttgartu. Centralna budowla przesklepiona kopułą z żelbetowym oculusem odznacza się jednorodnością i spójnością konstrukcji, detalu rzeźbiarskiego i faktur użytych materiałów. Całe założenie podkreśla wyniosła dominanta dzwonnicy.⁴ Drugim obiektem jest wieża ciśnień przy ul. Starowiejskiej, znana jako „wieża nadgraniczna” Grenzlandturm (il. 31-33). Projekt architektoniczny i konstrukcyjny z 1926 roku zrealizowano w latach 1933-1936. Za autorów uznaje się miejskiego radcę budowlanego Wucherpenniga oraz architektów Tschantera i Stromsky'ego. Trzydziestosiedmiometrowa wieża ciśnień pełniła także funkcje miejsca narodowosocjalistycznej indoktrynacji. Przed wieżą był plac amfiteatralny zdolny pomieścić osiem tysięcy osób, oddzielony potężną kutą kratą od szerokiego podejścia. Na parterze wieży urządzono faszystowski panteon. Ściany wyłożonych ciemnym marmurem było szesnaście podłużnych okien z witrażami w kolorze niebieskim oraz szereg czar ogniwych, flag ze swastykami i portretów A. Hitlera. Na podwyższeniu naprzeciw wejścia ustawiono marmurowy sarkofag oświetlony z góry silnym reflektorem i opatrzony napisem „zginęli za nas” („Sie starben für uns”). Nad panteonem, na trzech piętrach wieży, funkcjonował ośrodek szkoleniowy dla pięćdziesięciu osób. Były tu sypialnie, łazienka, jadalnia, świetlica, sala wykładowa i kuchnia. Na elewacji, na samej górze od strony miasta, umieszczono ogromnego orła ze swastyką i napis „Niemcy, Niemcy, ponad wszystko”. Wieża miała symbolizować potęgę Rzeszy blisko granic z Polską i Czechosłowacją. Dziś obiekt zaadaptowano na budynek przemysłowy Zakładów Cukierniczych „Mieszko”.

Il. 31-33. Grenzlandturm – wieża ciśnień przy ul. Starowiejskiej.

⁴ Ten sam architekt zrealizował identyczny w formie kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Św. w Bytomiu.

4. PODSUMOWANIE

Opisane i zilustrowane w artykule przykłady z upływem czasu zanikają. Badając na przestrzeni kilku lat zagadnienia związane z architekturą okresu 1918-1945 zauważam, że niejednokrotnie udało się jedynie na zdjęciach zachować cenny architektoniczny obiekt lub jego detal. Międzywojenne budynki podlegają takim samym procesom modernizacji i indywidualnej adaptacji użytkowników jak każda inna zabudowa mieszkaniowa. Jakość i uniwersalność rozwiązań w obiektach modernistycznych przedłuża ich funkcjonowanie. Niestety w wielu przypadkach oszczędna modernistyczna estetyka nie koreluje z aktualnymi oczekiwaniami użytkowników. Mam nadzieję, że poprzez uczytelnienie walorów zabudowy z lat 1918-1945 jej użytkownikom, zabudowa ta nie popadnie w całkowitą dewastację i będzie świadectwem architektonicznym jednego z najbardziej pasjonujących okresów w dziejach architektury. A może nawet zainspiruje i pozwoli na nowo odkryć nieprzeciętne wartości estetyczne wynikające z funkcjonalnych rozwiązań?

Bibliografia

- [1] Bednarski A., Cibis J. Spuścizna przedwojennego modernizmu Ziemi Raciborskiej w świetle powojennych transformacji (wystąpienie Racibórz, 08.05.2010 r.)
- [2] Gałęcka-Poduchowa A. Architektura sakralna Raciborza. Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego. Katowice, 2006.
- [3] Gałęcka-Poduchowa A. Kamienice Raciborza. Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego. Katowice, 2001.
- [4] Gałęcka-Poduchowa A. Zabytkowa architektura municypalna i przemysłowa Raciborza. Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego, Katowice, 2004. ISBN 83-85871-36-5
- [5] Newerła P. Dzieje Raciborza i jego dzielnic. Wydawnictwo WAW Racibórz, 2008.

MODERNISM IN RACIBORZ (RATIBOR – UPPER SILESIA)

SUMMARY

The article shows examples of architecture which was built in 1918-1945 in Raciborz (Ratibor). This architecture is a mainly part of many cities from The Weimar Republic period. Administration buildings, churches, etc. and especially housing are mostly unseen, and takes no attention because of its popularity, good simple function, typical solutions, no sophisticated details. It's really worth to describe it.

KEYWORDS

modernism, architecture, housing, functionalism, architectural detail, heritage